

نگاهی فراگیر بر روند سیاسی و اندیشه‌ای

منصور صفت‌گل

«اسماعیلیه شناسی» به مثابه رشته‌ای از پژوهش‌های تاریخی که بر شیوه‌های نوین پژوهشی انجام گرفته باشد، چندان پیشینه‌ای ندارد. این سخن به ویژه درباره اسماعیلیه شناسی در جهان ایرانی و پژوهش‌های ایرانی بیشتر درست است. بیشتر آنچه تاکنون در زمینه اسماعیلیه شناسی در ایران چاپ شده یا بر بنیاد گرایش‌های اندیشه‌ای است مانند کار فدادی خراسانی^۱ و یا در چاپ نجف رزیده شیخ محمد کریم بن محمد علی خراسانی^۲ از اسماعیلیان برگشته از فرقه و یا شماری اندک از پژوهش‌های غربی است که گوشه‌هایی از تاریخ پرفراز و نشیب اسماعیلیه را نمایانده‌اند. مانند آنچه از برنارد لوئیس^۳، مارشال هاجسن^۴، حامد الگار^۵ و لویی ماسینیون^۶ چاپ شده است. شماری از مقالاتی که ریخته خامه پژوهشگران آسیایی و خاوری است. نیز در این میان به فارسی نشر یافته‌اند. و به تازگی نیز کتابشناسی میراث اسماعیلیان نزاری در ایران نشر یافته است.^۷ بیشتر این پژوهش‌ها نیز از دیدگاه سال‌شماری بر تاریخ اسماعیلیان از آغازین سال‌های پیدایش تا یورش مغولان پرداخته‌اند. از سوی دیگر از هنگام چهره بستن این پژوهش‌ها تا روزگار ما، منابع نوتری از دست نوشته‌های آئین اسماعیلیان که به دقت در جماعت‌های پراکنده اسماعیلی نگهداری شده‌اند، به دست آمده است که هنوز چندان در پژوهش‌های اسماعیلیه شناسی از آنها بهره‌ای برده نشده است. بر این سخن باید افزود که اینک پس از آرایش تازه سیاسی در ماوراءالنهر، رفته رفته منابع اسماعیلی موجود در گنجینه‌های دست نوشته‌های فارسی و عربی آنجا به ویژه تاجیکستان که شماری از یگانه‌ترین این دست نوشته‌ها را دارد، می‌بایست در پژوهش‌های تازه اسماعیلیه شناسی به کار آیند.

تازه‌ترین پژوهش درباره اسماعیلیه شناسی که بر گونه پژوهشی در برگزیده تاریخ اسماعیلیان از آغاز تاکنون چهره بسته است، کتاب «تاریخ و عقاید اسماعیلیه» نوشته آقای دکتر فرهاد دفتری است. این پژوهش از دیدگاه روش‌شناسی، پژوهشی دلیرانه است زیرا گویا دکتر دفتری از دامنه گسترده پژوهش خویش بی‌می به دل راه نداده است و یک دوره تاریخ اسماعیلیان را بررسی کرده است. این پژوهش هفت بخش بنیادی دارد.

مترجم دانشمند کتاب در دیباچه کوتاه به روند ترجمه این پژوهش پرداخته‌اند و پس از آن نویسنده گفتاری به زبان فارسی دارد. سپس پیشگفتار کوتاه ویلفرد مارلونگ استاد کرسی غربی لادین در دانشگاه آکسفورد و پس از آن هفت فصل کتاب از بی هم آمده‌اند. این فصلها چنینند: فصل اول: پیشرفت غربیان در مطالعات اسماعیلی / فصل دوم: منشأ و تحولات اولیه مذهب تشیع / فصل سوم: اسماعیلیه نخستین / فصل چهارم: اسماعیلیه فاطمی /

فصل پنجم: اسماعیلیه مستعلوی / فصل ششم: اسماعیلیه نزاری در دوره الموت / فصل هفتم: اسماعیلیه نزاری بعد از دوره الموت. بر این فصلها چند پیوست نیز افزوده شده است که از بی هم اینها هستند: نسب‌نامه و شجره امامان و داعیان اسماعیلی؛ فهرست اصطلاحات؛ یادداشتها (از ص ۸۳۷ - ۶۴۳)؛ کتابنامه کتب فارسی و عربی؛ کتابشناسی و در پایان نمایه کتاب. در جاهایی از کتاب بسته به موضوع تصویرهایی از ساختمانها، آثار و امام اسماعیلیه نزاری [حسنعلی شاه آقاخان دوم]؛ سلطان محمد شاه (آقا خان سوم)؛ حضرت شاه کریم حسینی (آقاخان چهارم)] و تصویر یکی از نوادگان آقاخان اول نیز چاپ شده است. از یادآوری مترجم دانشمند کتاب چنین پیداست که نویسنده محترم: «در مروری که بر ترجمه داشته‌اند، گویا مطالبی را که برای خارجیان (که مخاطبان اصلی کتاب بوده‌اند) ضروری و برای ایرانیان بویژه مسلمان شیعه مذهب، ضروری نبوده است تا حدی تقلیل یا تخفیف داده‌اند.»^۸

نویسنده محترم کتاب در دیباچه خود به کوتاهی به آغاز پیدایش دعوت اسماعیلی، دوران حسن صباح و عصر الموت و پس از آن پرداخته‌اند و به این نکته مهم اشاره دارند که تا پیش از پیدایش گرایش نوین در اسماعیلیه شناسی، آثار مربوط به آنان و خود آنان بیشتر «براساس نوشته‌های دشمنانشان و همچنین افسانه‌های پرداخته‌شده توسط صلیبیون و وقایع‌نگاران اروپایی آنها مورد مطالعه و قضاوت قرار می‌گرفتند»^۹ اما در دهه پس از ۱۹۳۰ م. این روند دگرگون شده و پژوهش‌های روشمندی درباره اسماعیلیان چهره بسته است. پژوهش دکتر دفتری بر بنیاد منابع اولیه اسماعیلی و از جمله نسخ خطی مجموعه‌های مؤسسه مطالعات اسماعیلی در لندن، و نیز نتایج تحقیقات استادانی که پیشگامان مطالعات جدید اسماعیلی بوده‌اند، نوشته شده است.^{۱۰} چنین به دید می‌آید که چون چاپ یکم کتاب به سال ۱۹۹۰ م. انجام یافته این سال هم زمان با پیدایش جمهوریهای تازه ماوراءالنهر بوده است، نویسنده محترم به گنجینه آثار اسماعیلی این جمهوریها به ویژه گنجینه نسخه‌های خطی مؤسسه شرق‌شناسی تاجیکستان دسترسی نداشته‌اند و با اینکه کتاب بار دیگر به سال ۱۹۹۲ م. «با اصلاحاتی تجدید چاپ» شده است و اما در کتاب اشاره‌ای به بهره‌گیری از آثار این گنجینه‌ها نشده است. گرچه بخشی از این آثار یا به صورت مستقل بر دست پژوهشگران اتحاد جماهیر شوروی چاپ شده‌اند یا (اینکه پژوهشگرانی چون برتلس از آنها در پژوهش‌های خویش بهره برده‌اند که از این پژوهشها در پژوهش دکتر دفتری بهره برده شده است.

از یک دیدگاه فراگیر و یا پیش چشم داشتن زمینه گسترده‌ای که این کتاب بدان می‌پردازد، من گمان می‌کنم شاید بتوان کتاب را به دو بخش تقسیم کرد. بخش یکم از آغاز کتاب تا صفحه ۴۹۷ را در بر می‌گیرد. که بنابراین در بردارنده شش فصل از فصلهای کتاب نیز هست. بخش دوم آن به گمان من فصل هفتم یا پایانی کتاب با نام «اسماعیلیان نزاری بعد از دوره الموت» است. چنین به دید می‌آید که این بخش‌بندی شاید تا اندازه‌ای دستاورد درون مایه این پژوهش و ویژگیهای پژوهش اسماعیلیه‌شناسی است، زیرا اگر تاریخ اسماعیلیان به دست کم دوازده سده برسد، بخش یکم نیمی از آن و بخش دوم نیمه دیگر ویژه

خود خواهد کرد. گرچه این نیمه دوم حتی درازتر از نیمه یکم آن است و نزدیک به هفتصد سال تاریخ جنبش اسماعیلی را در برمی‌گیرد. یعنی دوره‌ای از برافتادن الموت تا روزگار کنونی. گرچه پژوهش دکتر دفتری پژوهش فراگیر درباره تاریخ اسماعیلیان است، اما در بخش یکم آن با بهره‌گیری از منابع اصلی، پژوهش‌های اسماعیلیه شناسی پس از دهه ۱۹۳۰ م. در یک ترکیب و تالیف نو و از چشم‌اندازی نوین ارائه گشته‌اند. نویسنده محترم در آغاز و در فصل یکم به نام «پیشرفت غربیان در مطالعات اسماعیلی» به تاریخچه پژوهش‌های اسماعیلیه شناسی پرداخته‌اند. این فصل تنها یک گزارش ساده درباره رویدادنگاری پژوهش‌های اسماعیلیه شناسی نیست بلکه در آن تحول و تطور رویکردهای پژوهشی اسماعیلی و تأثیرگذاری آنها بر پژوهش‌های پس از یکدیگر نمایانده شده‌اند. از دید نویسنده: «اوضاع و احوال نامساعدی که کیش اسماعیلی در آن تحول می‌یافت، چون دست به دست طبیعت باطن‌گرایی تعالیم اسماعیلی داد، مانع از آن شد که تألیفات زیادی در زمینه تاریخ و معتقدات این فرقه به وجود آید.»^{۱۱} از دیگر عوامل دشواری پژوهش درباره اسماعیلیان نویسنده به عواملی مانند اختفای اجباری جنبش اسماعیلی برای بقا، تفاوت‌های آشکار اجتماعی و اقتصادی و نیز اختلافات قومی و زبانی، انقطاع در بسیاری از جوامع اسماعیلی و یا حتی جدایی برخی از آنها از نهضت اسماعیلی (مانند جدایی دروزیان، انشقاق‌های بزرگ و کوچک درونی آن، نیز اشاره می‌کند.^{۱۲} نویسنده آغاز آشنایی غربیان با اسماعیلیان را از دهه‌های آغازین قرن دوازدهم میلادی می‌داند (ص ۵) و بنابراین آثاری را که غربیان از (این هنگام زیر نفوذ گرایش‌های مذهبی یا در پی پندارهای خویش درباره اسماعیلیان نوشته‌اند، شناسایی و بررسی می‌کند. گزارش این توجه به اسماعیلیان در این فصل از کتاب سرانجام پس از یادآوری پژوهش‌های پاره‌ای از غربیان مانند سیلوستر دوساسی (Silvester de Sacy)، و استاد زبان عربی در مدرسه زبانهای زنده شرقی پاریس، یوزف فون هامر - پورگشتال (Joseph von Hammer - Purgstall) خاورشناس و سیاستمدار اتریشی و پول کازانووا (Paul Casanova) و یادآوری کشف آثار اسماعیلی در حوزه چیحون به روزگار استواری پایه‌های فرمانروایی امپراتوری روسیه بر آنجا و تلاش‌های پژوهشگرانی چون کنت الکسیس ا. بوبرنیکسکوی (Alexis A. Vobrniskoy) و ایوان. ای. زاروبین (Ivan I. Zarubin) و سمونوف (Semenov) و نیز ماسینیون و هاجسن و برنارد لوئیس، سرانجام به گزارش نسبتاً مفصل‌تر از آنها درباره ولادیمیر ایوانوف (Wladimir Ivanow) پایان می‌پذیرد. پژوهشگری که پژوهش «در حقیقت زندگی بود» و «در هر شاخه‌ای از کیش اسماعیلی کار او مینا و مبدایی برای تحقیقات بیشتر و بعدی شد.» (ص ۳۷). نویسنده محترم در فصل دوم منشأ و تحولات اولیه مذهب تشیع را با این یادآوری که بررسی او بر آنچه «به حق آن را نتایج قطعی و ناپیوسته تحقیقات جدید درباره ریشه‌ها و تحولات آغازین مذهب تشیع دانست» (ص ۴۳) انجام می‌گیرد، بررسی کرده است و این بحث را پایه فصل پس از آن قرار می‌دهد که در آن به اسماعیلیه نخستین می‌پردازد. فصلهای پس از آن ویژه تاریخچه و عقاید اسماعیلیه فاطمی و اسماعیلیه مستعلوی و اسماعیلیه نزاری

دوره الموت یعنی دوره‌ای که از حدود سال ۱۰۹۰/۴۸۳ آغاز شد و تا سقوط دولت نزاری در ایران به سال ۱۲۵۶/۶۵۴ به درازا کشید.

از دیدگاه بخش‌بندی که در آغاز این بررسی ارائه شد، بخش دوم این کتاب، بخش پایانی آن یا فصل هفتم کتاب با نام «اسماعیلیه نزاری بعد از دوره الموت» است. انگیزه این بخش‌بندی به خود موضوع پیوند می‌یابد. در میان بیشتر پژوهش‌های اسماعیلیه شناسی، کانون بررسی‌ها، پژوهش درباره پیدایش، روند و فرجام کار اسماعیلیان به روزگار هولاکوخان نخستین ایلخان مغولی در ایران است و چنانکه آمد بیشتر پژوهش‌های روشمند کنونی نیز دامنه پژوهش را به همین رویداد می‌رسانند. آنچه در این میانه بی‌بسیار می‌ماند این است که اسماعیلیان پس از برافتادن

نویسنده کتاب در دیباچه خود به کوتاهی به آغاز پیدایش دعوت اسماعیلی، دوران حسن صباح و عصر الموت و پس از آن پرداخته است و به این نکته مهم اشاره دارد که تا پیش از پیدایش گرایش نوین در اسماعیلیه‌شناسی، آثار مربوط به آنان و خود آنان بیشتر براساس نوشته‌های دشمنان‌شان و همچنین افسانه‌های پرداخته شده توسط صلیبیون و وقایع‌نگاران اروپایی آنها مورد مطالعه و قضاوت قرار می‌گرفتند.

الموت چه سرنوشتی یافتند؟ شمار پژوهش‌هایی که بتوانند نیاز پژوهشگران را در این دوره از تاریخ اسماعیلیان برآورده سازند، ناچیز است. پیش از چاپ پژوهش دکتر دفتری، خوانندگان و پژوهشگران ایرانی با نشر ترجمه فارسی پژوهش جان نورمن هالیستر تا اندازه‌ای به آگاهی‌های تازه‌ای در این باره دست یافته بودند.^{۱۳} اما این پژوهش بیشتر بر روند تاریخ اسماعیلیان در هند پای می‌فشارد. و تاریخ اسماعیلیان ایران و جایگاه آنان در دگرگونی‌های سیاسی و مذهبی را در پیوند با آن بررسی می‌کند. در پژوهش کنونی این روند عکس آن است. یعنی پای فشاری دکتر دفتری بر دگرگونی‌هایی است که در فرقه اسماعیلیه در ایران و در روند سلسله‌های تیموری و صفوی تا قاجاری و دوران کنونی چهره نموده است. با این همه در پاره‌ای از جاها همانندی‌هایی میان این دو پژوهش دیده می‌شود.

بنابراین فصل هفتم پژوهش کنونی از آن رو ارجی ویژه دارد که تاریخ اسماعیلیان پس از فروپاشی دولت اسماعیلی در ایران را بررسی می‌کند و به پیوندهای سیاسی و دین آن با سلسله‌های فرمانروایی در ایران پس از آن می‌پردازد.

دوره‌ای که طی آن «نزاریان ایران، برخلاف شعارهای جویی و مورخان بعد از او، پس از انهدام دولت و قلعه‌هایشان به دست مغولان، در حقیقت زنده ماندند... امامت نزاری برقرار ماند و دیری نگذشت که از طریق دو سلاله مختلف از امامان از نسلی به نسلی دیگر رسید»^{۱۴} گرچه این تکاپوها برای چند دهه پنهانی بود و از همین رو زندگی زیرزمینی و مخفیانه نزاریان ایران، توجه مورخان ایرانی دوره بعد از الموت را به خود جلب نکرد. اسماعیلیان در پوشش تصوف از آن پس تکاپو داشتند و آنچه در روزگار صفویان از آنان آشکار شد، نشان از این گرایش داشت. پس از سده یازدهم و از سده دوازدهم قمری به بعد کم‌کم تنی چند از مورخان روزگار زندیان و قاجاریان دوباره به اسماعیلیان توجه کردند. در این فصل از پژوهش کنونی دوره‌های تکاپوی رهبران فرقه اسماعیلیه در ایران در سه دوره بررسی می‌شود: دوره مبهم آغازین بعد از دوره الموت؛ دوره معروف به انجدان؛ و دوره جدید. دوره یکم دوره پس از بر افتادن دولت نزاری بود. دوره انجدان از سده نهم قرن پانزدهم میلادی آغاز و با روزگار صفویان همزمان بود. که به نوشته دکتر دفتری اسماعیلیان در این دوره تجدید حیات یافتند. این سرزندگی دوباره به رهبری امامان سلسله معروف به قاسم شاهی انجام گرفت که اسماعیلیه شناس پرآوازه، ایوانف، آن را دوره انجدان نامیده است.^{۱۵} در پایان این فصل تحولات فرقه اسماعیلیه در ایران در آغاز فرمانروایی قاجاریان و انتقال مقر فرقه از ایران به هند به رهبری آقاخان و دگرگونی‌های پس از آن بررسی شده است.

پژوهش دکتر دفتری از آنجا که یک دوره فراگیر تاریخ اسماعیلیان را از آغاز تا روزگار کنونی در بر می‌گیرد، پژوهشی ارزنده است و چنانکه آمد، فصل هفتم آن از دیدگاه تاریخ سیاسی و اندیشه‌ای ایران در برگزیده آگاهی‌های تازه درباره اسماعیلیان ایران در دوره‌ای است که تاکنون پژوهشگران چندان بدان گوشه چشمی نینداخته‌اند. با این همه چنین به دید می‌آید که اگر نویسنده محترم می‌کوشیدند دگرگونی‌های اندیشه‌ای فرقه اسماعیلیه را در همین دوران بیشتر بررسی می‌کردند، بر سودمندی آن افزوده می‌گشت. این مطلب از آن رو اهمیت دارد که گویا اسماعیلیان پس از برافتادن دولت نزاری، وارد دوران تازه‌ای از تکاپوی فرقه‌ای شدند و رفتار دینی و حتی سیاسی آنان تا اندازه‌ای فراوان تابعی از تحولات سیاسی و مذهبی شد که به ویژه به روزگار صفویان در ایران چهره نموده بود. گرچه در این پژوهش جابه‌جا به پیوند رهبران مذهبی و دولت صفوی با رهبران اسماعیلیه اشاره می‌شود اما این از رهگذر به دست دادن سیمایی روشن از فعالیت فرقه در این دوره بسنده نیست. این سخن هیچ از ارزشمندی همگانی پژوهش کنونی نمی‌کاهد بلکه بر این سخن پای می‌فشارد که حتی از دیدگاه وفاداری به نام کتاب که به خواننده وعده آرایه پژوهشی درباره «عقاید اسماعیلیه» را می‌دهد، لازم می‌آید که این مطلب بیشتر از آنچه هست، مورد توجه قرار می‌گرفت. و سرانجام اینکه پژوهش کنونی در نوع خود به ویژه از دید به کارگیری منابع دست اول فراوان پژوهشی کم مانند است. □

یادداشتها

۱- محمد بن زین العابدین خراسانی فدائی. تاریخ اسماعیلیه یا

هدایة المؤمنین الطالین. به کوشش الکساندر سیمونوف، چاپ یکم (در ایران) انتشارات اساطیر. تهران ۱۳۶۲. فدائی که خود از اسماعیلیان خراسان و در خدمت آقاخان سوم سلطان محمد شاه در هندوستان بود، کتاب خویش را برای استفاده اهل فرقه و احتمالاً فقط برای رهبران فرقه اسماعیلیه آشنا به زبان فارسی نوشته است.

۲- شیخ محمد کریم بن محمد علی خراسانی. تنبیهات الجلیه فی کشف اسرار الباطنیه. نجف اشرف، ۱۳۵۲ ه.ق. نویسنده این کتاب از برگشتگان از فرقه بود. [برگرفته از یادداشت ناشر بر چاپ فارسی کتاب دکتر دفتری ص. یازده]

۳- برنارد لوثیس تاریخ اسماعیلیان. ترجمه فریدون بدره‌ای. انتشارات توس. تهران ۱۳۶۲. همان نویسنده. بنیادهای کیش اسماعیلیان، بحثی تاریخی در پیدایش خلافت فاطمیان. ترجمه ابوالقاسم سری. چاپ یکم. انتشارات ویسمن. تهران ۱۳۷۰.

۴- مارشال هاجسن. فرقه اسماعیلیه. ترجمه فریدون بدره‌ای. تبریز ۱۳۴۳.

۵- حامد الگار. شورش آقاخان محلاتی و چند مقاله دیگر. ترجمه ابوالقاسم سری. چاپ یکم. توس. تهران ۱۳۷۰.

۶- لوتی ماسینیون. دولت قرامطه. ترجمه یعقوب آژند. در اسماعیلیان در تاریخ. چاپ یکم. انتشارات مولی. تهران ۱۳۶۳.

7- Poonawala, Ismail K. Bibliography of Ismaili Literature. Malibu, California: Undena Publication. 199 77, PP. 251-286;

ترجمه فارسی بخشی از آن از:

- مهدی ارجمند. میراث اسماعیلیان نزاری ایران، از سال ۴۸۷/۱۰۹۴ تا زمان حاضر. در: میراث اسلامی ایران. دفتر اول به کوشش رسول جعفریان. کتابخانه حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی، قم. ۱۳۷۳. برای یک فهرست کتابشناسی دیگر درباره اسماعیلیان نگاه کنید به: محمدباقر نجفی. دین نامه‌های ایران، کتابشناسی موضوعی کتابهای دینی ایران. چاپ آلمان ۱۹۸۷. بخش اسماعیلیه از ص ۴۲۷ تا ۴۳۹.

۸- ص. چهارده.

۹- ص. نوزده.

۱۰- ص. بیست.

۱۱- ص. ۴.

۱۲- همانجا.

۱۳- جان نورمن هالیستر. تشیع در هند. ترجمه آژرمیدخت مشایخ فریدنی. چاپ یکم. مرکز نشر دانشگاهی. تهران ۱۳۷۳.

۱۴- تاریخ و عقاید اسماعیلیه. ص. ۴۹۷.

۱۵- همان کتاب ص. ۳۹.

* Farhad Daftary: The Ismailis: their history and doctrines. Cambridge university press.

- فرهاد دفتری تاریخ و عقاید اسماعیلیه. ترجمه فریدون بدره‌ای، چاپ یکم. نشر فرزاد. تهران ۱۳۵۷. بیست + ۹۴۷ ص.

پس از آرایش تازه سیاسی در ماوراءالنهر، رفته رفته منابع اسماعیلی موجود در گنجینه‌ها و دست‌نوشته‌های فارسی و عربی آنجا به ویژه، تاجیکستان که شماری از یگانه‌ترین این دست‌نوشته‌ها را دارد می‌بایست در پژوهش‌های تازه اسماعیلیه‌شناسی بکار آیند.